

ËL BULETIN ÈD L'ACADEMIA

Nr 29

dla lenga piemuntèisa

November 2014

Editur: B. Villata

Cu-Editur: A. Costanzo

L'ùltim di d'utùber, che si vaire a ciamu l'Halloween, a l'é na giurnà d'autüt particular, specialment për j'american e ij canadèis. Difati, seguend na tradissiun ch'a l'é cuminsà vers la metà dl'eutsent e ch'a l'é spantiasse an tüta l'America del Nord, a l'ambrün-a dël trantun utùber, tante masnà as travestu ant le manere pì drole e, an strup o cumpagnà dal pare, da la mare o da chèiche përsun-a pì granda, a van a tambüssé a la porta dle ca anlüminà e ch'a presentu ij sègn carateristic dè sta festa, val a dì na cussa veuida cun andrinta na candèila anvisca. Suvens la përsun-a ch'a deurb la porta a l'é co chila anmascrà e dop chèiche parola 'd circustansa a sporz na manà 'd caramele e 'd ciculatin ai cit che, dop avèj-je bütà an so sachetin, as na van a suné 'l ciuchin èd la porta dla ca avzin-a. Se 'l temp a l'é bel e a pieuv nen, sta pruceSSION a peul duré tre o quatr ure.

Ma l'Halloween a l'é nen mac na festa për ij cit, ma co për ij grand. Dop na giurnà 'd travaj, ij giuvu da marié, co lur travestì da personagi pitost uriginaj, a van a sin-a cun le muruse ant ën ristorante o a ca 'd chèiche amis. A l'é nen rair che, co le famije a fasu na bela sinota cun ij mangiarin pì apruprià a sta festa.

Ij culur pì antunà për l'Halloween a sun ël giavon e 'l nèir, mentre ij sìmbuj pì carareric a sun le cusse giavone che, svuidà e senza grimele, a sun suvens sculpié tant da smijé 'd face.

Andrinta a ste cusse gravà a j'é suvens na candèila anvisca, tant ch'a smiju 'd lanterne.

L'undulé dla fiamma e le feuje ch'a creuvu a cuntribüissu a creé n'atmosphera particular, ch'a arcorda la labilità 'd nosta vita.

A tuca dì che ant ij prim agn ch'i stasia a Montreal i j'era stait mutubin surprèis èd vèdde tante përsun-e travestìe, ch'a girulavu për le stra, trucà da Dracula, da Frankenstein o an d'aute manere ch'a fasiu quasi spavent. Ma adess, ch'i sun custümame a sta festa, e i l'hai

capine lè spìrit, i la treuvu pì nen drole e i pensu ch'a fasa bin al mural èd tanta gent e son, tant për ij cit che per ij grand.

Bin che l'Halloween a sia dventà na festa mutubin ampurtanta an America e an Canadà, a tuca dì che sùe urìgin a sun nen american-e. Jè stüdius èd le tradissiun pupular a l'han trovà che, già dël V sécul, tra j'irlandèis, ij galeis e jè scussèis a esistìa na festa dè stu géner, che an lenga irlandèisa a ciamavu "*la neuit èd la fin dl'istà*". An st'ucasiun la gent as travestia da persunagi maléfic: magu, streghe, fantasma, e via fort. A smija che je scussèis a ciamèissu sta festa Halloween. Cun la cristianisassiu co l'Halloween, cume d'aute feste pagan-e, a l'é staita affiancà da na festa cristian-a pì u menu avzin-a. Ant ès cas as trata 'd cula dij Sant, ch'a l'é staita creà ant ël sécul ch'a fa neuv.

L'Halloween a l'é rivà an Amèrica vers la metà dël milaeutsent, quand na patela d'irlandèis, dè scussèis e co 'd galèis a sun emigrà për scampé a la carestia dël 1845.

Secund la tradission, ant ij temp antic ij popuj pen-a mensiunà a chërdiu che a la fin d'utùber ij cunfin tra 'l mund dij viv e cul dij mort a esistèissu pì nen e che ij mort a pudèissu turné an sla tera fasend èd ravagi, spantiand èd maladié, vastand j'arcolt e causé 'd gross dar-magi.

Për difendse da st'invasiun ij viv a fasiu suvens èd falò. Tra l'aut as chërdia che 'l feu a atirèissa le boje e custe le ratevuloire. A part son, vaire as bütavu 'd mascre për imité jè spìrit maléfic e pasieje. A smija che cun la vnüa dël cristianesim an Irlanda, ste feste a füssu sparìe già dal sécol ch'a fa sinc.

An Amèrica sta tradissiun a l'é arpiasse dop ël 1920, e a l'é sì ch'as vèddu për la prima vira le cusse gravà. Cume già dit, adess l'Halloween a l'é ün-a dle feste pì pupular d'America e nen mac tra ij giuvu. E sta custuma a l'é spantiasse

an vaire stat ch'a l'han gnente an cumün cun le tradissiun celtiche, ma a l'han guernà ij sìmbuj frus e funerari 'd mijara d'ani fa, magara giuntandaine djauti. Ch'as pensa ai mort, ai mustru, ai fantasma, a le streghe, a jë striun, a le ratevuloire, ai cruass, ma co a le mascarè, ai gat nèir, a le ragnà, a le mumie, pèr finì cun le ca pien-e 'd fantasma.

Pensand a le tradissiun culegà a la festa dl'Halloween, an ven an ment che co an Piemunt a esistia, e forse a esist ancora, la chèr-densa ch'a l'avü ij celt dl'Irlanda e dla Scossia a pruposit dij mort, valadì ch'a turnèissu an sla tera ant la neuit tra la fin d'utùber e 'l prim ëd novèmber.

La prima dè ste testimonianse a l'era cula 'd büté da part ëd vivande an meud che ij mort a pudèissu nùtrisse. E im arcordu bin che vaire ani fa, quand ch'i j'era cit, bele mac a Tüirin a j'era ancora 'd gent che, a la vigilia dij Sant, a bütava an sla taula 'n bel mantil bianc e peui, prima d'andé a deurma, a-i lassava ansima 'n cabarèt pien ëd cose da mangé, pèr ij mort. L'ünica cosa ch'im arcordu dè stu cabaret a l'é ch'a l'era pien ëd castagne büije e già bele pla.

A smija che l'induman matin, quand che la gent as dësviava, le castagne bianche a füssu sparè, e ant ël cabarèt a-i restèissu mac ëd frise, cume se ij mort a l'avèissu vursü dije ai padrun ëd ca: "grassie i l'uma avüne pru!".

Vaire agn fa, quand ch'i l'avìa lesü che an Irlanda e ant j'aute regiun celtiche, ant l'ültima sèira d'utùber, a l'era nurmal lassé ëd vivande pèr ij mort, i l'hai pensà che la pràtica, che an gèner jë stüdius dël fulclur a disu sparià dël V sècul, a duvia esse mutubin pì veja pèrché che an Piemunt ij selt a esistiu prima dla cunquista ruman-a e a saria malfé pensé che tüte ste sirimonie a füssu culegà a le feste ruman-e dla dea Pomona o dij Parentalia. E son anche pèrchè ste feste a presentavu nen l'arturn dij mort an sla tera, né la famosa pruceSSION ch'as treuva ant tradissiun celtica.

A stu pruposit, sì a ven bin mensioné che, sempe quand i j'era cit, mà mama ch'a l'era naita ant la Langa Auta anduva ch'a l'ha passà tüta sù giuventù, a l'avìa cuntane na storia an

sla pruceSSION dij mort ch'a l'avìa sentü ant na vijà a ca 'd parent. An poche, parole as tratava d'èn giuvnot che la sèira dël di dij mort, anvece dè sté a ca cun ij so, a l'avìa pì car andé an girundogna cun j'amis. E bin, ün-a dè ste sèire, turnand a ca dop avèj chità j'amis, a l'é ambatüsse ant la pruceSSION dij mort, ch'a marciavu j'un daré a j'aut fasendse ciar cun ëd candèile. A na sèta mira, ün dè sti spìrit a l'ha spurzüje sù candèila as giuvnot ch'a l'ha piala, ma rivà a ca, a l'é ancurzüsse che la candèila ch'a l'avìa daje lè spìrit, a l'era në stinc.

Cun tüta prubabilità, ant j'ani passà l'idea dla pruceSSION dij mort a duvia esse mutubin anreisà ant l'univers cuncetual ëd vaire piemuntèis, bin s'as na parlava poc. Malgrè son, i puduma truvè na testimonianza ant l'euvra 'd Luis Pietracqua, ün djë scritur pì prulific ëd la literatüra an piemuntèis. Dacant ai vaire rumanz cume *Lucio dle Venaria*, *Don Pipeta l'asile*, Pietracqua, nait a Vughera dël 1832 e mort a Tüirin del 1901, a l'ha co scrivü na quaranten-a ëd cume die e vaire puesie, dunt un-a a l'é apunto antitulà *La sèira dij mort*. Sta puesia a l'é staita scrita dop la prutesta dij türinèis pèr ël trasferiment ëd la capital da Tüirin a Firense.

An efet la cuntestassiun dle sèire dël 21 e 22 stèmber 1864, a l'é staita crasà da la pulissia e tra ij dimustrant a sun staje ëd mort e 'd ferì. An sta puesia 'd Pietracqua ij mort dle vaire èpuche a sfilu pèr la sità e a la fin as treuvu co cùj dël 1864. A sta mira, i suma nen ël pèrché, a smija che ant ël feuj ch'a presentava sta puesia a-j manchèissa almenu na strofa, ch'i l'uma nen pudü truvé an ij test ch'i l'uma peui cunsultà.

Sì dapress as arporta la puesia an chestiun. Pèr presenté 'n test fidel a l'uriginal, i l'uma quasi sempe guernà la grafia dël fujèt.

La sèira dij mort

Cansun trista

Don! Don! Requite eterna, ij prèive a cantu; 1
Don! Don! La neuit l'é nèira e a fa spavent;
E al lung dla stra ch'a men-a al Camposanto
Le feuje a cascu e as fan purté dal vent;
Dal vent ümid e frèid ch'a sübia fort
Pèr sufuché le vus dij nostri Mort!

L'é mesaneuit. L'é l'ura che le tumbe

As deurvu, e ij Mort a volu tüti via,
E a curu, a curu, cuma ne strup 'd culombe
Ognün pèr visité la sua famija,
Pèr visité cuj cari e bun parent
E peui turnesne a deurme pì cuntent.

'N pover vej, tut sul e lagrimus, 3
Rüsià da 'n viv dulur ch'a lu turmenta,
A s'era trasportasse ai pe dla Crus.

'D cula lunga Crus bianca e trasparente
Che an mes dël Camposanto as àussa trista,
E a fa piuré quand ch'as presenta an vista.

L'é 'n pare desulà. Già da quaich ura 4
L'é là ch'a speta che an so bianch linseul,
An mes a j'autri Mort ch'a seurtu fora,
A-i passa l'umbra cara 'd so bun fieul,
'D cul so fieul cusì bel, pien ëd vita, ardent,
Distrüt da crüdel mort ant ën mument.

Ecco ch'a spuntu! -Oh Dio! che lunga fila! 5
Quanti ch'a n'j'é. -Salüte, anime care!

Oh quanti ch'a-i na passa, oh quanti mila!
Salüte a tüti! -a repet cul bun pare;
-Ma l'é pa vui ch'i cercu, a l'é mè fieul:

'Dco chiel l'ha da passé an so bianch linseul-
'D lineament mai vdü, e varie figüre 6

Marcà dal temp antich n'j'é na filera
A sun j'avans dle prime sepulture
Che da secoj a deurmu sut la tèra.

Ma peui, a poch pèr volta, passà cuj,
Ecco ch'a-i spunta ij Mort davzin a nui.

I primi a fesse anans sun i campiun 7

Dël Vintün, dël Trantün. Oh! ij generus!
Cui fërlingot che la Custitüssiun
A l'han difèis cun 'l brass e cun la vus!
E 'l bun vej, ant cul mentre ch'a passavu,
A-j criava daré: -bravo, ti! bravo!...

E a n' j'é passaine 'n nümer pitost bel, 8
Pèrchè n' j'era 'dco tanti che la Storia
Ocupà mach 'd tüt lon ch'a fa ciadel,
L'ha nen savü ritenje an sùà memoria,
E a sun mort an perzun o süi patibul,
Mentre ij fürb as gudü füm e turibol.

Mës-cià tra 'd lur j'Eroi dla cita armada 9
Mütilà, senza gambe o senza brass
Cum s'a pieissu part a na parada,
A defilu an bel ùrdin, sempre as pass...
E 'l bun vej s'anguinuja, e:- iv cunoss tüte,
Ombre care a l'Italia! ... a dis ... salüte!

... Vui seve ij mej suldà ch'la patria a vanta, 10
O eroi dël Quaranteut, anime care!

Ma almenu i seve mort pèr causa santa-
A mùrmura an piurand cul pover pare
--Mentre, anvece, mè fieul... Basta! Nusgnur
L'é là ch'a vèd mia nebia e mè dulur.

E ij Mort a passo. E la nebiusa runda 11
A marcia anans senza vultesse 'd frunt.

-Ecco d'autri suldà. L'é na scunda
Armada 'd valurus dël cit Piemunt
Ch'a sun mort ben luntan, lagiù an Crimea,
Pèr fé pi forta l'unitaria idea.

E ij Mort a passu.-E antant l'ura s' fa tarda.12
Né 'l fieul tant sospirà veul cumparì :
E 'l bun vej s'impassienta, a guarda, a guarda.
Quand finalment, - oh gioja! ecco a l'é sì!

L'é sì!... l'é chiel.. l'é sua fisiunumìa...
Ma, Dio! che cambiament, anima mia!

A-j fan curun-a anturn sent autri Mort, 13
Vej imputent, masnà, fumne inussente
Ch'a l'han duvü sübì l'istessa sort,
Pèr avèj...ohimé! pr'avej fait gnente!!

-E tüti rassegnà, cun 'd gran sospir,
A circondu 'l bun vej fasend ën gir.

Anlura 'l fieul a-j va davzin, lu tuca, 14

Però cun tüt rispet, cun riverensa,
E a-j pianta 'n basin 'd feu propi ans la buca
Disend: -Papà! t' ses restà sul? ...Passiensa!
Oh mè pover papà, sagrinte nen!

A fa pa mal la mort, ansi a fa 'd ben!

-'Nt la tumba a j'é n'aurora, oh! ben pi viva, 15
Pi splendida che cula 'd vostr mund gram!

Vostr mund, duv l'aria istessa l'é cativa
Duv j'é 'l delit, e vissi, e rabia e fam!

Nui autri anvece, anvece, adess i suma sì
A la susta da cuj ch'an han tradì!...

Vurìa rëspunde 'l pare, e già furius 16
As aussava, terìbil, fora 'd chiel!...

Ma 'l fieul cun na vus dussa, na tal vus,
Ch'a smijava ch'a vnèissa giù dal cel

A l'é sparì an criand: Papà Perdun-a!

Don! Don! Requite eterna, ij prèive a cantu: 17

Don! Don! La neuit l'é nèira e a fa spavent:
E al lung dla stra ch'a men-a al Camposanto

Le feuje a cascu e as fant purté dal vent;

Dal vent ümid e frèid ch'a sübia fort

Pèr sufuché le vus dij Mort.

Cum as peul dédüe da lon ch'a l'ha scrivü Lùis Pietracqua dop ij fait dël 1864, an Piemunt la chërdensa che ij mort a turnèissu an sla tèra a duvia esse anreisà da sécu j ant la cultüra lual, e nen rivé da l'Irlanda o da d' aute regiun. An efet, j'espert a disu che, già vers j'agn 1000 a.C., l'anfluenta dij celt transalpin a l'era tant forta ant ij teritori a nord dël Po che ancheuj a fan part dël Piemunt. Dop tüt a tuca pensé che la divussiun e 'l rëspet dij mort a fa part ëd tante cùlture.

Ch'as pensa a le pupulassiun ëd l'América latin-a ch'a arcurdavu ij mort a la fin dël mèis d'utùber, dop la stagiun dle pieuve, e le celebrassiun a duravu vaire di. Co s'è la gent a chërdìa che an custi di ij mort a turnèissu da l'aut mund për andé a truvé ij viv dunt a j'eru ij prutetur. Natüral che an ste ucasiun as fèissu 'd feste grandiose cun ëd mangiarin e 'd galuparie foravia. Peui, dël Sincent, cun l'ariv ëd jë spagnueuj e la cristianisassiun, a ste feste pagan-e a sun affiancasse cule cristian-e, e ancheuj ël prim ëd nuvèmber as festegia chi ch'a l'e mort giuvu (*el dia de los muertos*) e 'l di dop tüt j' auti (*el dia de los muertos*).

Ma turnand ai celt e a sùe feste, James George Frazer, autur dël pressius *The Golden Bough*, a scriv che le feste pì amportante për ste pupulassiun a j'eru cula dla vigilia del prim magg e cula dla vigilia dël prim d'utùber, ch'as ësmiavu tant, e che tüte due a duviu avèj n'urigin mutubin luntan-a ch'a savia 'd paganésim. *Beltane*, an prinsipi 'd magg, e *Sambain*, an prinsipi 'd nuvèmber, a j'eru ëd feste mutubin significative për ij pastur celt e menu për j'agricultur. Difati, mentre a magg ij campagnin a l'aviu già sëmnà e a utùber l'aviu già purtà j'arcolt a la susta, sempe secund Frazer, rivà la prima ij pastur a purtavu jë strup fora a bruté l'erba frësca e peui, cun l'avzinesse dle giornà frèide a turnavu a mné le bestie a la susta.

Da lon ch'a scrivu j'espert, tra le vaire cose

foravia dë sti *festival*, a mensiun-u co la presensa dle streghe e ant ël *Golden Bough* as dis che, già antlura, chi ch'a parlava dle streghe a sarìa stait castigà. E fin a nen vaire ani fa sta chërdensa a l'era ancora viva ant le Langhe, anté che le streghe a sun ciamà masche, vus ch'a duvria derivé dal latin, ma che vaire a disu rivé dal vej pruensal o dal lungubard. Avend passà chëiche agn ant la Langa Auta, quand ch'i j'era cit, im arcordu ancora che se cheidün a tucava 'l tema dle masche, a lu fasìa a bassa vus e mac cun ëd persun-e ch'a cunussìa propi bin.

A pruposit ëd le masche as disìa che, tüt essend ëd persun-e pitost furavia a l'aviu l'aspet ëd persun-e nurmaj e secund la chërdensa popular a l'aviu 'd pudèj straordinari. Se necessari a pudü trasfurmesse ant ij persunagi pì svarià e co an bestie o an uget.

An géner le masche a j'eru maléfiche përché ch'a purtavu 'd maleur e 'd digrassie e, cum ij mort ëd l'Halloween, a agü dzurtüt ëd neuit.

Co s'as na parlava nen vaire, as peul dì che fin-a a na sinquanten-a d'ani fa, almen ant le Langhe, a j'era tanta gent ch'a savia duntre storie dle masche, e an géner a je cuntava da rair e sempre malvolenté. Adess anvece a l'é propi malfé truvé ëd persun-e ch'a parlu ancora dle masche, a menu ch'as trata nen ëd suget ch'ha l'han passà jë stanta. E chi ch'as arcorda 'd cheidün-a ëd custe cunte a tribüla a truvé ij vaire detaj. Parèj, nen essendje gnente dë scrit përché che sti tema a fasiu part ëd la cultüra ural, na gran part ëd la testimoniansa dl'ünivers cuncetual familiar a nossi cé a l'é vulà an cel. A tuca però dì che an s'è ultim agn, an vaire part dël Piemunt a-i sun ëd cùltur dla storia e dle tradissiun lucaj ch'a sun riussì a arpurté a la memoria fait, custüme e tradissiun d'autüt dësmentià. E s'è an ven bin arcurdé 'l dutur Giacomo Giamello che, dop avèj scrivü vaire liber an sla cultüra dla Langa, bintost a duvria presenté na vasta cùlja ëd veje cunte langareule.

A Türin ës buletin a l'é dait an umagi ai client dël pastificio Giustetto, Via Santa Teresa 19, ang. Via S. Fscò d'Assisi

Èl buletin as peul co lese a l'adressa marcà s'è dapress: <http://www.piemunteis.it/buletin-academia>.

Èl temp a passa, passumlu bin